

МЕТОДИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ О. ПОТЕБНІ

формування в системі освіти і професійної підготовки. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. – 254 с.

2. Дятлов С.А. Основы теории человеческого капитала. – СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1994. – 160 с.

3. Клягин Н.В. Происхождение цивилизации. – М.: ИФРАН, 1996. – 252 с.

4. Куценко В.І., Євтушенко Г.І. Людський капітал як фактор соціального захисту населення: проблеми зміцнення // Зайнятість та ринок праці: Міжвідомчий науковий збірник. – 1999. – № 10. – С. 136 – 145.

5. Райзберг Б.А. Экономическая энциклопедия для детей и взрослых. – М.: “АОЗТ “Нефтхиминвест”, 1995. – 688 с.

6. Постовий В.Г. Тенденції виховання дітей і молоді в сім’ї в сучасних умовах України // Пед. науки. Зб. наук. праць. – Херсон: ХДПУ, 2003. – Вип. 34. – С. 102 – 106.

7. Тлумачний словник української мови / Укладачі Т.В.Ковальова, Л.Н.Коврига – Харків: Синтез, 2002. – 672 с.

8. Управление персоналом: Энциклопедический словарь / Под ред. А.Я.Кибанова. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 453 с.

9. Фарапонова Э.А., Калюжная Ю.И. Формирование у подростков мотивов трудовой деятельности // Школа и производство. – 1988. – № 8. – С. 12 – 14.

10. Шпак О., Шемякін О., Додонова Г. Відповідальна економічна поведінка учнів: спроба актуалізації і активізації // Молодь і ринок. – 2005. – № 3 (13). – С. 14 – 18.

11. Янцур М. Професійна орієнтація учнів основної школи у процесі трудового навчання // Трудова підготовка у закладах освіти. – 2002. – № 3 (26). – С. 17 – 22.

Наталія Зайченко, кандидат педагогічних наук,

в.о. доцента кафедри соціальної роботи

Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці

МЕТОДИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ О. ПОТЕБНІ

У статті аналізуються сучасні методико-методологічні підходи до вивчення персоналії як одного з найважливіших напрямів і предметів історико-педагогічного дослідження.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Одне з найважливіших завдань сучасної історико-педагогічної науки полягає в тому, що для персоніфікованого й системного накреслення розвитку національної педагогічної думки як нелінійного, багатовимірного процесу необхідно визначити методико-методологічні підходи до вивчення педагогічної персоналії. Педагогічна персоналія, за визначенням О.В. Сухомлинської, – це “більше, ніж наукова, освітня чи творча біографія, це швидше персоніфікований процес утворення цінностей, культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель” [12, 42]. Тому, “якщо в центрі моделювання національної педагогічної думки перебуває аналіз життєвого і творчого шляху педагога – творчої особистості, носія ідей, то педагогічна персоналія має включати: 1) життєпис педагога (“особистісна” історія); 2) власний особистісний підхід до розгляду педагогічного процесу (моральний, етичний зміст творчості); 3) предметний підхід (включеність або невключеність у тогочасний

педагогічний процес); 4) ідейно-соціальні, культурницькі засади (розмаїття зв’язків з епохою, міра й сила їх впливів на педагогічні погляди)” [12, 42 – 43].

Сучасні методико-методологічні підходи до вивчення персоналії як одного з найважливіших напрямів і предметів історико-педагогічного дослідження окреслені у працях М.В. Богуславського [1], Л.П. Вовк [2], С.У. Гончаренка [3], Н.М. Гупана [4], Н. Дічек, Е.Д. Дніпрова [5], О.В. Сухомлинської [12], М.Д. Ярмаченка [17] та ін.

Ще в 1981 р. Е.Д.Дніпров [5] виділив як окремий напрям історико-педагогічних досліджень так званий “персоніфікаційний напрям”. Проаналізувавши тогочасні дисертаційні дослідження, присвячені вивченню життя, творчості, науково-педагогічної спадщини, педагогічних ідей і поглядів багатьох, у першу чергу, російських педагогів, письменників, культурно-освітніх діячів і звернувши увагу на недоліки тих досліджень, зокрема в багатьох із них той або інший педагог розглядався поза

МЕТОДИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ О. ПОТЕБНІ

зв'язками зі своїми попередниками і сучасниками, поза загальним контекстом розвитку педагогічної науки, а крім того, вони були позбавлені головного – виявлення особливостей позиції аналізованого педагога, його внеску в науку, його місця в історії педагогіки, – Е. Днепров відзначив, що сучасне наукознавство знову, але на новому витку, повертається до “людини науки”, вченого, носія генези педагогічних ідей і концепцій. Звертається на новому рівні, розглядаючи персоналії в сукупній системі особистісних, загально соціальних і внутрішньо наукових детермінант [5, 17].

У 1993 р. перший Президент Академії педагогічних наук у новітній Україні М.Д. Ярмаченко, визначаючи завдання щойно утвореної АПН України, наголошував: “головним завданням педагогічної науки нині є методологічне, теоретичне та методичне забезпечення докорінного оновлення системи освіти на основі врахування реалій сучасного життя, перспектив соціально-економічного розвитку України як суверенної держави” [16, 7], а серед першочергових фундаментальних завдань він назвав вивчення передового педагогічного досвіду минулого. “Так сталося, – писав М.Д. Ярмаченко, – що в азарті критики нашої недавньої історії ми стали не помічати того позитивного, що є, як кажуть, у нас під носом, і покладаємо занадто великі сподівання на закордон, на те, що робиться в шкільництві нашої діаспори. Звичайно, все позитивне наших сусідів, а тим більше родичів, треба належно оцінювати, а то й запозичати. Але, як казав наш великий Тарас Григорович, треба і чужого навчатись, і свого не цуратись” [16, 8].

Аналізуючи стан і завдання досліджень у галузі історії педагогіки через десять років М.Д. Ярмаченко серед характерних тенденцій розвитку українських історико-педагогічних досліджень на перше місце поставив “вивчення спадщини видатних і відомих українських педагогів, зокрема тих, які з політичних міркувань тривалий час замовчувалися, архівних джерел як живих свідків давно минулих подій; це стосується як Східної, так і Західної України, які віками перебували у стані національного пригнічення” [17, 3].

М. Богуславський, характеризуючи структуру історико-педагогічного знання виділив:

1. Світоглядну позицію в трактуванні феноменів минулого (матеріалістично-детерміністичне світорозуміння, трансцендентний (релігійний) світогляд, синергетичне світорозуміння).

2. Сфера загальних підходів до вивчення всесвітньої історії освіти, яка є другим за

значущістю рівнем структури історико-педагогічного знання (формаційний, антропологічний, цивілізаційний, синхронний та діасинхронний підходи).

3. Загальні методи дослідження історико-педагогічного процесу (історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський або порівняльно-зіставний).

4. Часткові методи дослідження історико-педагогічного знання (аксіологічний, великих інноваційних циклів, хвильовий, модернізаторський, персоналістично-біографічний, монографічний, парадигмальний) [1].

Л.П. Вовк, розкриваючи роль і місце курсу історії педагогіки в системі завдань підготовки вчителя сучасної національної школи, заострює увагу на вивчення педагогіки та історії педагогіки з позицій “олюднення”, що “історія педагогіки це не лише наука про розвиток освіти і виховання, педагогічні теорії у різні історичні періоди, а історія науки про особистість, яка розвивається, історія поколінь” [2, 18], і що “реалізувати концепцію освіти як процесу випереджаючого, як процесу “олюднення” діячів педагогічного процесу без історії неможливо” [2, 19]. Тому в запропонованій авторській програмі вивчення курсу історії педагогіки у вищих педагогічних навчальних закладах теми персоніфікованого спрямування Л.В. Вовк рекомендує розглядати на спеціально виділених семінарських заняттях. “Передбачається глибоке самостійне опрацювання праць окремих педагогів. У лекційному ж матеріалі бажано зупинитись на позиціях світоглядної, громадянської сформованості педагогів, мотивації і характері їх соціальної, педагогічної та теоретичної діяльності” [2].

С.У. Гончаренко проаналізував вимоги до методологічних характеристик педагогічних досліджень, зокрема питань обґрунтування проблеми і теми дослідження, визначення його об'єкта, предмета, мети і завдань, способів висунення гіпотези дослідження і організації його експериментальної перевірки, вимог до оформлення результатів дослідження (визначення їх достовірності, наукової новизни, теоретичного і практичного значення, формування положень, які потребують захисту), які повною мірою стосуються і досліджень педагогічних персоналій [3].

Н.М. Гупан у докторській дисертації “Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект. – К., 2001)” третій розділ присвятив аналізу досліджень педагогічних персоналій у вітчизняній історико-педагогічній науці. Під

МЕТОДИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ О. ПОТЕБНІ

педагогічними персоналіями автор розуміє “творчі біографії видатних педагогів мислителів, які працювали в галузі освіти та виховання та послідовне систематизоване висвітлення сукупності їхніх педагогічних поглядів” [4, 11].

І все ж найвагомійший внесок у розвиток персоналістичного напрямку історико-педагогічний досліджень на сучасному етапі зробила О.В. Сухомлинська (Див., наприклад, праці [10] – [15]).

О.В. Сухомлинська виділяє творчу біографію педагога, або “персоналію”, як окремий предмет історико-педагогічного дослідження. Необхідність розробки цієї тематики, на її думку, обумовлюється тим, що в сучасних умовах історико-педагогічна наука значною мірою ускладнюється, “з’являються нові дослідницькі методи й методики. Розширюється й поглиблюється ареал педагогічної думки. До неї залучаються феномени та факти, які раніше не були об’єктом дослідження. В таких умовах інтерес до педагогічних персоналій зростає, і значна частина творчих біографій уперше стає об’єктом наукової рефлексії. Цей процес є інноваційним в історико-педагогічній науці (Виділено нами – Н.З)” [12, 36].

На підтвердження правомірності й необхідності розробки персоналістичного напрямку розвитку історико-педагогічних досліджень О.В. Сухомлинська зазначає, що, з одного боку, “часто ідеї, висловлені тим чи іншим педагогом, не збігаються, а іноді й прямо протилежні освітній практиці (Ж.-Ж. Руссо, Л.М. Толстой), що сам мислитель формує в творчості парадигму, яка може проявлятися через декілька десятиліть” [12, 20], а з іншого – що “саме життя педагога, його особиста біографія часто є основою наукової реконструкції епохи, висвітлює загальнопедагогічний досвід того чи іншого періоду, тобто духовна біографія є матеріалізацією історії думки й духу, дає матеріал для реконструкції, зіставлення й висновків історико-педагогічного характеру” [12, 20].

Аналіз творчої спадщини О. Потебні дає можливість стверджувати про наявність оригінальної педагогічної позиції видатного мовознавця, про те, що його ідеї далеко не завжди збігалися з існуючою на той час традицією виховання й були втілені у практику викладання мови, зокрема російської, лише через кілька десятиліть; його положення, що “народное единство столь очевидно не состоит ни в географическом единстве территории, ни в государственном, ни в религиозном единстве, ни в сходстве внешнего образа жизни, пищи, одежды, характера построек, нравов обычаев, ни в степени

экономического, юридического, научного и художественного развития”, але “верная, единственная примета, по которой мы узнаем народ и вместе с тем единственное, незаменимое ничем и неперемное условие существования народа есть язык” [7, 186 – 187], стало результатом гострих дискусій, що велися в наукових колах того часу, а також основою для формування принципу народності і природовідповідності виховання. Власне, у подальшому не було жодного серйозного вченого-педагога, який, досліджуючи проблеми національної освіти, не брав би до уваги це положення О. Потебні.

Актуальною є теза О.Потебні про функціональність мови як естетико-психологічного та етико-формуального фактора: “Язык не есть только известная система приемов познания, как и познание не обособлено от других сторон человеческой жизни. Познаваемое действует на нас эстетически и нравственно. Язык есть вместе с тем путь осознания эстетических и нравственных идеалов, а в этом отношении различие языков не менее важно, чем относительно познания” [7, 163]. Мова є одним з найважливіших чинників формування морально-етичних і естетичних ідеалів, а, отже, засобів здійснення морального й естетичного виховання людини.

Творчу спадщину О. Потебні і його внесок у розробку освітньої проблематики необхідно розглядати в контексті розвитку української педагогічної науки XIX століття, яка інтегрувала у собі й духовно-філософські, й релігійно-етичні, й світоглядно-наукознавчі сфери самовираження та самореалізації особистості. До того ж, педагогічна думка завжди персоніфікована, вона відображає особистість її носія з його поглядами, уподобаннями, смаками, віруваннями, переконаннями тощо. Сьогодні, коли розширюється теоретико-методологічне поле науково-педагогічного осмислення, до педагогічного контексту залучаються феномени й факти, які раніше не були об’єктом дослідження. Цей процес О.В. Сухомлинська називає інноваційним в історико-педагогічній науці [12, 36].

Звернення до біографії і творчої спадщини О. Потебні дає змогу збагатити й модифікувати наші уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому осмисленню й розумінню, а також відкриває нові грані, окреслює нові цінності цього процесу як важливі складові наукового дискурсу.

У сучасній науці склалися такі підходи до вивчення педагогічних персоналій: біографічний,

МЕТОДИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ О. ПОТЕБНІ

феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, парадигмальний [1], [12].

Біографічний підхід передбачає розгляд педагогічної реальності у часі й просторі, широко охоплюючи проблему у великому історичному контексті. За таких умов особистість педагога виступає, з одного боку, визначальним фактором його творчості, а з іншого – відзеркалює епоху або ж є її творцем.

Біографічний підхід допомагає виявити причини появи й розвитку педагогічних ідей у різних фактах біографії, розкрити сутнісні моменти, що стоять за ними, побачити за нагромадженням емпіричних фактів певні закономірності.

У даному дослідженні наукова біографія О. Потебні включає у себе висвітлення основних етапів життєвого шляху, аналіз епохи, в якій він жив і творив, характеристику соціального середовища, в якому відбувався процес становлення особистості вченого, творчий пошук науково-мовознавчих, духовно-світоглядних орієнтирів діяльності. Значна увага приділяється аналізу творчої лабораторії О. Потебні (його етнографічних і мовознавчих студій), ролі психологічних факторів в особистісній самореалізації (невтомність і врівноваженість мовознавця-дослідника, вираженість наукової позиції, життєва мудрість і переконливість людини-борця).

Феноменологічний підхід передбачає розкриття значення суб'єктивного досвіду як основного вимірника сутності людської особистості. Специфіка феноменологічного підходу полягає у відмові від будь-яких ідеалізацій, будь-якого догматизму, упередженості й заданості, тобто в можливості незаангажованого навіть власною свідомістю дослідника вільного опису процесу пізнання дійсності, наукових та публіцистичних текстів, у відмові від міфів, стереотипів тощо.

Герменевтичний підхід передбачає коментування, пояснення життєпису і педагогічних ідей персоналії крізь призму історико-культурної традиції. За такого підходу явища й факти творчої життєдіяльності педагога пізнаються через історико-культурні засади, тобто розглядаються у контексті розвитку культури, національної культури в певних формах її прояву.

У контексті дослідження життєдіяльності, творчості і спадщини О. Потебні ми користувалися двома підходами до роботи з джерельною базою. Перший полягає у розшифруванні, перекодуванні, тлумаченні його термінології мовою сучасних педагогічних понять,

що сприяє швидшому розумінню й засвоєнню тексту, вживленню його в сучасність та актуалізації. Інший підхід передбачає “живання” в атмосферу історичної епохи, життя О. Потебні, аналіз способу й характеру мислення автора, самого тексту, реконструкція смислових систем для відтворення найбільш поширених і сталих смислів педагогічної реальності досліджуваної епохи.

Синергетичний підхід дає змогу пояснити науково-педагогічні ідеї не лише педагогічними категоріями і фактами, а й іншими різноманітними нелінійними зв'язками між теоріями – мовознавство, літературознавство, психолінгвістика, етнографія, фольклор, поетика, міфологія тощо. Синергетичний підхід сприяє виявленню нерозкритих чи недостатньо розкритих процесів, що були прихованим пластом історико-педагогічних феноменів [1, 38].

Синергетичний підхід особливо доречний у процесі дослідження науково-педагогічної діяльності і спадщини О. Потебні, оскільки новітні наукові дослідження у гуманітарній сфері орієнтуються на поглиблення інтеграції мовознавчих аспектів з філософією, психологією, соціологією, культурологією, на виявлення і розкриття механізмів, умов та процесів діяльності мови у зв'язку з мисленням і реальністю, розглядають мову як унікальну людську здібність, засіб спілкування та відображення світу. Основи такого розуміння природи й сутності мови були закладені у ХІХ ст. – у період становлення наукового мовознавства. Вчені-філологи у своїх працях, крім концептуальних питань мовознавчої науки, акцентували увагу на проблемах психолого-педагогічного характеру, таких, як сигніфікативна, гносеологічна, комунікативна, евристична, розвивальна функції мови; співвідношення мислення і мови; значення мови у становленні людської свідомості й розвитку духовного життя суспільства. У вітчизняному мовознавстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. прихильниками психологізму виявили себе О.О. Потебня, І.О. Бодуен де Куртене, Л.В. Щерба. До середини ХХ ст. внаслідок формування негативного ставлення до психолінгвістичного напрямку його популярність була фактично обмежена рамками лєнінградської філологічної школи. Тільки з 1950-х років спочатку у США (Ч. Осгуд, Дж. Міллер, Д. Слобін та інші), а згодом і в європейських країнах зачинає свої традиції як самостійна наукова дисципліна психолінгвістика.

Працюючи у царині загального мовознавства, О. Потебня на основі ґрунтового аналізу величезного джерельного матеріалу витворив

МЕТОДИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ О. ПОТЕБНІ

своєрідну концепцію слова, яка протягом багатьох десятиліть залишалася незрівняним зразком мовознавчих досліджень. У процесі широкомасштабного вивчення мови, фольклору, літературних пам'яток О. Потебня одним з перших почав розробляти проблеми історичної еволюції мислення, закономірностей теорії та психології творчості, становлення людської свідомості.

Проблему співвідношення мови і мислення науковець розв'язував на широкій історичній основі, адже і мислення, і мова належать до явищ, які історично розвиваються, еволюціонують, трансформуються. У праці "Естетика і поетика" він стверджує, що хоча щодо мислення, взятому у сукупності усіх його форм, мова вторинна, щодо свідомої розумової діяльності мова є першою за часом подією [8, 69].

При визначенні методу дослідження, О. Потебня спирається на історизм пізнання. Усіляке пізнання за своєю сутністю історичне і має значення лише щодо майбутнього, впевнений науковець, тому вважає основним питанням будь-якого знання – "откуда и, поскольку можно судить по этому, куда мы идем" [6, 5].

Мовознавча концепція О. Потебні є зразком послідовно історичного підходу до мови. Друга половина XIX ст. збіглася з розквітом порівняльного та історичного мовознавства, з одного боку, й утвердженням психологічного напрямку, з іншого. І те, й інше прямо вплинуло на лінгвістичні погляди О. Потебні, проникнуті духом історизму та психологізму (з них провідний – перший). Уже у ранніх працях ("О некоторых символах в славянской народной поэзии", "О мифическом значении некоторых обрядов и поверий", "О связи некоторых представлений в языке", "О купальских огнях и сродных с ними представлениях", "О доле и сродных с нею существах") дослідник звертається до порівняльно-історичного методу, аналізуючи не лише мовознавчий, а й етнокультурний матеріал. Значним внеском у розробку порівняльно-історичного методу, насамперед у галузі синтаксису, стала фундаментальна праця вченого "Из записок по русской грамматике". Ідеї психологізму у вченні О. Потебні формувалися переважно під впливом засновника психологічного напрямку у мовознавстві, творця етнопсихології Г. Штейнталя. Услід за ним дослідник бере за основу асоціативну психологію Й. Гербарта. Філософські джерела мовознавчих поглядів О. Потебні можна бачити у німецькій класичній філософії, насамперед у вченні засновника сучасної теоретичної лінгвістики В. Гумбольдта.

Багатотомне дослідження з порівняльної граматики східнослов'янських мов, яке стало справою життя вченого-мовознавця, не мало рівних не лише у вітчизняній філології, й у світовій славістиці. О. Потебня вважається одним з основоположників східнослов'янської діалектології, адже ним вперше були детально охарактеризовані межі поширення найважливіших діалектних звукових явищ, вказані ознаки, якими вирізняється українська мова з-поміж інших слов'янських мов.

Парадигмальний підхід дав можливість розглянути логіку розвитку педагогічних ідей О. Потебні з позицій самої науки, її внутрішньої динаміки, з точки зору виникнення і трансформації різних ідей, положень, постулатів, вироблених сучасною О. Потебні спільнотою.

Застосування парадигмального підходу допомогло виявити, що О. Потебня переступав існуючий канон у якісно новому вимірі, піднісшись високо над своїми сучасниками як у галузі мовознавства, так і наукознавства та педагогічної думки. Як справедливо відзначав Т. Райнов, "Потебня стоит на уровне русской науки того времени, так блистательно проявлявшей себя постановкою удачными попытками решения задач широких и принципиальных" [9, 28]. Однак є у нього і цілий ряд інших характеристик, які ставлять його на цілу голову вище від переважної більшості учених того часу. Перш за все, небагато можуть порівнятися з Потебнею "в отношении необыкновенной тщательности и основательности научной работы" [9, 30 – 31]. Отже, "Накладывая творческую индивидуальность Потебни в эпоху 60 – 70-х гг. на фон русской науки его времени, мы убеждаемся, что, плоть от плоти ее по склонности к широким заданиям и по творческой синтетичности мышления, Потебня высоко поднимается над ее общим, и без того достаточно приподнятым, уровнем – по необыкновенной тщательности научной работы, по изумительной способности обрабатывать и стройно утилизировать материал и по выдающейся выдержке и философской воспитанности ума" [9, 37 – 38].

Висновки. У дослідженні використано поняття опонентського кола [М. Ярошевський, 1983], тобто наукової спільноти (Ф.І. Буслаєв, П.О. Лавровський, Ф. Міклошич, І.В. Ягіч та інші) відомих представників існуючої парадигми, з якими О. Потебня вступав у дискусії, особливо на стадії зародження нових ідей, уявлень, гіпотез, тобто тих складових, які поступово, з плином часу стали ядром принципово нового наукового спрямування. Звернення до поняття "опонентського кола" дозволило під новим кутом

